

**ԱՂԲԵՋԱՆԻ ՀԱՏՈՒԿ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱԿԱՀԱՅ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1988-1994 ԹԹ.**

ՏԻԳՐԱՆ ԴԱՎԻԹԱՎՅԱՆ

20-րդ դարի սկզբից Ադրբեջանի ներկայիս տարածքում ապրող հայերի կոտորածները, բռնի տեղահանություններն ու էթնիկ զտումները ընթացել են երեք հիմնական փուլերով.

1) 1918-20 թվականներ. էթնիկ զտումներ՝ պետականորեն կազմակերպված կոտորածների, բռնությունների ու տարհանումների ձևով,

2) 1921-88 թվականներ. էթնիկ զտումներ՝ ազգային խտրականության համընդհանուր դրսևորումներով հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում, այդ թվում՝ ուժացման ճանապարհով,

3) 1988 թվականից առ այսօր՝ պետականորեն կազմակերպված կոտորածների, տեղահանությունների, դիվերսիոն-հետախուզական գործողությունների ու հակահայկական ագրեսիվ տրամադրություններ հրահրելու միջոցով, որոնցում ներգրավվել են քրեական տարրերը, հայաստացույթյամբ վարակված զանգվածները, բանակն ու պետական հատուկ ծառայությունները (ուստիկանություն, ՊԱԿ, անվտանգության ուժեր և այլն)¹:

Եթե դիտարկենք միայն խորհրդային ժամանակաշրջանի էթնիկ զտումները, ապա դրանք նույնպես կարելի է բաժանել երեք փուլի.

1. 1921-1988 թթ., որի ընթացքում ադրբեջանական իշխանությունների կողմից իրականացվող ճնշումները և խտրականությունը հանգեցրին ԼՂԻՄ մարզխորհրդի հայտնի որոշումն ընդունելուն,

2. 1988-1990 թթ. ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 20.02.1988 թ. դիմումը հայերի նկատմամբ համընդհանուր էթնիկ զտումների քաղաքականության անցնելու առիթ դարձավ Ադրբեջանի այն շրջաններում, որտեղ հայերը փոքրամասնություն էին և անկարող էին կազմակերպել ինքնապաշտպանություն,

3. 1991 թ. առաջին կես. Ադրբեջանի իշխանությունները խորհրդային զինված ուժերի աջակցությամբ ձեռնարկեցին հայերի զանգվածային տեղահանումը հայաշատ շրջաններից («Օղակ» օպերացիան):

ԽՍՀՄ գոյության վերջին տարիներին, սկսած գորբաչովյան «վերակառուցման» քաղաքականության շրջանից, Ադրբեջանում և Լեռնա-

¹ Տե՛ս «Ընդդեմ Ադրբեջանի հայաստաց քաղաքականության», Եր., 2007, էջ 4:

յին Ղարաբաղում հայ բնակչության էթնիկ գտումներն առավել լայն թափ ստացան:

1988 թ. փետրվարի 20-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի նիստում որոշվեց դիմել Ադրբեջանական և Հայկական ԽՍՀ-ների Գերագույն խորհուրդներին՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից Հայաստանի կազմ փոխանցելու խնդրով: Արցախահայության սահմանադրական այս իրավացի պահանջի պատասխանը եղավ սուվգայիթյան եղեռնագործությունը, որն ի ցույց դրեց հայերի և ադրբեջանցի ազգայնամուլական խաժամուժի միջև ի սկզբանե գոյություն ունեցող քաղաքակրթական ջրբաժանը: Սուվգայիթի դաժան, հրեշավոր ջարդերը, որոնք մինչ օրս չեն արժանացել միջազգային հանրության պատշաճ գնահատականի, դարձան 1988-1991 թթ. ամբողջ Ադրբեջանում սանձազերծված հակահայկական արյունալի իրադարձությունների սկիզբը: 1988 թ. փետրվարին Սուվգայիթում սպանվեցին կամ ողջակիզվեցին տասնյակ հայեր, իսկ խոշտանգվեց, վիրավորվեց ու բռնի տեղահանվեց ավելի քան 18 հազար մարդ: Խորհրդային զորքերը Սուվգայիթ մտան դեպքերից ժամեր անց, երբ արդեն ոճրագործները կատարել էին իրենց սև գործը:

Հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ ծրագրված նախաճիրը Ադրբեջանում շարունակվեց հետագա ամիսներին ևս: 1988 թ. մայիսին Շուշիի ողջ հայ բնակչությունը բռնի տեղահանվեց: Նույն թվականի ամռանն ու աշնանը հազարավոր հայ բնակիչներ ստիպողաբար լքեցին Հյուսիսային Արցախի տասնյակ բնակավայրեր, իսկ այնուհետև ջարդերի ու բռնի տեղահանության ալիքը տարածվեց ամբողջ Ադրբեջանով մեկ: Նոյեմբերի 21-27-ը Կիրովաբադից (հայկական Գանձակ) վտարվեց 45 հազար հայ:

Ադրբեջանի հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ պետական ահաբեկչական քաղաքականության գագաթնակետը եղավ 1990 թ. հունվարին Բաքվում տեղի ունեցած ցեղասպանությունը: Մինչ այդ տներում, աշխատավայրերում, փողոցներում արդեն սպանվել էին հայազգի ավելի քան 60 քաղաքացիներ, հարյուրավորները հաշմվել էին, տասնյակ հազարավորները՝ վտարվել: 1990 թ. հունվարին 230 հազար հայերից Բաքվում մնացել էր ընդամենը 35 հազար մարդ՝ հիմնականում տարեցներ և հիվանդներ ու նրանց խնամող հարազատներ: Հունվարի 12-ին Ադրբեջանի Ազգային ճակատի արմատական թևի ներկայացուցիչներ Նեյմաթ Փանախովը և Ռահիմ Գազիևը հանրահավաքում հակահայկական կոչեր հնչեցրին, որից հետո 50 հազար ցուցարարներ ցրվեցին քաղաքով մեկ՝ ձեռքներին հայերի բնակարանների հասցեներ, հայերով խիտ բնակեցված վայրերի նշումներով քարտեզներ և ուղեցույցներ²: Հարկ է նշել, որ Փանախովը մինչ այդ եղել էր ՊԱԿ-ի մե-

² Նույն տեղում:

կուսարանում³ և ազատ էր արձակվել Բաքվում հայոց ջարդերն ուղղորդելու նպատակով: 1990 թ. հունվարի 12-13-ին հայկական ջարդերը Բաքվում կազմակերպված և զանգվածային բնույթ ստացան: Անասնական բնագոյով առաջնորդվող ադրբեջանական ամբոխը, տուն առ տուն անցնելով, ողջ քաղաքը «մաքրեց» հայերից:

1990 թ. հունվարի 17-ին Եվրախորհրդարանը բանաձև ընդունեց, որով արտգործնախարարների Եվրոպայի խորհրդին կոչ էր անում պաշտպանել հայերին և պահանջել ԽՍՀՄ կառավարությունից անհապաղ օգնություն ցույց տալ Հայաստանին ու Լեռնային Ղարաբաղին: Հունվարի 18-ին ամերիկացի սենատորների մի խումբ նամակ հղեց Մ. Գորբաչովին, որտեղ իրենց մտահոգությունն էին հայտնում Բաքվում հայերի ջարդերի կապակցությամբ և կոչ էին անում Լեռնային Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին⁴:

1988-1990 թթ. էթնիկական գտումների հետևանքով Ադրբեջանից տեղահանվեց ավելի քան 500 հազար հայ, որոնց մի մասը համալրեց Սփյուռքը, իսկ կեսից ավելին մշտական բնակություն հաստատեց Հայաստանում⁵:

Մումգայիթի ողբերգության կրկնությունը Բաքվում բնավ պատահական չէր: Բարբարոսական գործողություններն այստեղ ևս նախապես ծրագրված, պլանավորած և մանրամասնորեն մշակված էին: Դա խոստովանել է Ադրբեջանի կոմկուսի Մումգայիթի քաղաքային կոմիտեի քարտուղար Մուսլիմ-գադեն: Նա նաև ընդունել է այն փաստը, որ զանգվածային անկարգություններ հրահրելու նպատակով Մումգայիթ են ուղարկվել քրեական տարրեր⁶:

Ի տարբերություն Մումգայիթի՝ խորհրդային բանակը Բաքու մտավ ոչ թե երեք ժամ, այլ մի ամբողջ շաբաթ «ուշացումով» (դրա ամբողջ պատասխանատվությունը նախևառաջ ընկնում է ԽՍՀՄ առաջին ու վերջին նախագահ Մ. Գորբաչովի վրա): Սակայն գորքը քաղաք մտավ ոչ թե կոտորածը կանխելու, այլ Ադրբեջանում իշխանությունը վերջնականապես Ազգային ճակատին անցնելը խանգարելու նպատակով:

Բաքվի ջարդերը կանխելու համար բավարար ուժ և հնարավորություն ունեին նաև խորհրդային բանակի Բաքվի կայազորի և Ադրբեջանի ՆԳՆ ներքին զորքերի ուժերը, որոնք ոչ միայն չէին միջամտում ահասարսուռ իրադարձություններին, այլև շատ դեպքերում արգելում էին կամավորներին օգնություն ցույց տալ տուժողներին: Բացի այդ, կան վկայություններ, որ ջարդերն անմիջականորեն ուղղորդել են ադրբեջա-

³ Տե՛ս **Чобанян С.** Государственная и национальная политика Азербайджана, Ер., 1993, էջ 180:

⁴ Տե՛ս <http://www.panarmenian.net/arm/news/41571/>

⁵ Տե՛ս <http://www.karabakhrecords.info/gallery/սովորական-ցեղասպանություն-բաքու-1990/>

⁶ Տե՛ս «Правда», 1988, 10 октября, էջ 4:

նական ՊԱԿ-ի աշխատակիցները: Ղարաբաղյան շարժման հենց սկզբնական փուլից Ադրբեջանի ՊԱԿ-ում ստեղծվել է վերլուծական հատուկ խումբ, որում ներգրավվել են ոչ միայն ՊԱԿ-ի աշխատակիցներ, այլ նաև Ադրբեջանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի գիտաշխատողներ, որոնց տրամադրվել են «Ղարաբաղ կոմիտեի» վերաբերյալ փաստաթղթեր, կոմիտեի անդամների ելույթների տղագրությունները, այլ նյութեր, որոնք վերլուծվել և զեկուցվել են Ադրբեջանի ղեկավարությանը՝ շարժումը ճնշելու գործում անհրաժեշտ հետևություններ անելու և «Ճիշտ» որոշումներ կայացնելու նպատակով: 1988 թ. սկզբներին Բաքվից Ստեփանակերտ է ուղարկվել նաև հատուկ ծառայությունների ավելի քան 200 աշխատակից՝ տեղում իրավիճակը վերահսկելու, ինչպես նաև Արցախյան շարժումը որպես «ծայրահեղական-անջատողական» որակելու գործում ԽՍՀՄ բարձրագույն ղեկավարությանը «հիմնավոր» տեղեկատվություն ներկայացնելու նպատակով:

Առկա փաստերը համադրելով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Ադրբեջանում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները, հատկապես Սուլգայիթի և Բաքվի եղեռնագործությունները ծրագրվել, պլանավորվել ու մանրակրկիտ մշակվել են հատուկ ծառայությունների աշխատասենյակներում: Ադրբեջանի ՊԱԿ-ի և ՆԳՆ օպերատիվ ստորաբաժանումների աշխատակիցների կողմից առանձնացվել են հայերով բնակեցված թաղամասերի քարտեզները, դրանց վրա նշագրվել կոնկրետ հասցեները և նախապես բաժանվել հայատյացությամբ ներշնչված խաժամուժին: Ամբողջ Ադրբեջանում ակտիվորեն գործել է ազգայնական գործակալների ցանցը: Բաքու, Սուլգայիթ, Կիրովաբադ և Մինգեչաուր քաղաքները բաժանվել են շրջանների՝ անպատիժ կերպով սադրանքներ, խոշտանգումներ և անկարգություններ կազմակերպելու համար: Հանրահավաքներում ելույթ էին ունենում հայերի՝ իբր հանցավոր արարքների մասին պատմող ու ամբոխը զոմբիացնող հատուկ պատրաստված սադրիչներ, ջարդերի ժամանակ անջատվում էր հոսանքը, ջարդարարների, ավազակախմբերի ներսում գործում էր հստակ համակարգ և կարգապահություն, դրանք հրահանգավորվում էին ռադիոկապով, հայերին խորհուրդ էին տալիս դուրս չգալ աշխատանքի և նստել տանը, ուստիկանություն զանգահարելուց 10-15 րոպե չանցած բնակարանում հայտնվում էին ջարդարարները, բժիշկները հրաժարվում էին օգնություն ցուցաբերել վիրավորներին ու տուժողներին: 1988-91 թթ. ադրբեջանական ՊԱԿ-ն սկսեց հետապնդումներ ու հալածանքներ իրականացնել անգամ Ղարաբաղի ոչ հայազգի այն պաշտոնյաների ու իրավապահ մարմինների աշխատակիցների նկատմամբ, ովքեր քիչ թե շատ փորձում էին պաշտպանել հայ բնակչության շահերը⁷:

⁷ Տե՛ս **Кривопусков В.** Мятёжный Карабах, Ер., 2013, էջ 223-225:

Ղարաբաղյան շարժման հենց սկզբից Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի վարչական մարմինների բաժնի պետի տեղակալ Ասադովը հրապարակեց մի գաղտնիք, թե Ղարաբաղի սահմաններում պատրաստ են և իրենց հրամանին են սպասում 100 հազար զինված մուսուլմաններ⁸: Ա. Մութալիբովը խորհրդակցություններից մեկի ժամանակ իրավապահ մարմիններին՝ ՆԳՆ-ին, ՊԱԿ-ին, դատախազությանը, կոչ արեց (ավելի ճիշտ՝ հրահանգեց) տեղահանել ԼՂԻՄ-ի, Գետաշենի, Շահումյանի շրջանների բնակիչներին⁹: «Ադրբեջանում հայերի ջարդերը սադրել է տեղի մաֆիան, որը կառավարվում էր Ադրբեջանի պետանվտանգության նախկին ղեկավար Հեյդար Ալիևի կողմից»¹⁰, - գրել է Ջորջ Սորոսը 1989 թ. «Ջնանիյե» ամսագրում տպագրված հոդվածում: Իսկ լիբանանյան «Ազդակ» օրաթերթի գլխավոր խմբագիր Շահան Գանթահարյանը Սոււմկայիթի գոհերի հիշատակի հավաքին հայտարարեց. «Սոււմկայիթեան եղեռնագործությունը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ Պաքուի համապատասխան ծառայություններու ծրագրած ցեղային մաքրագտման հակամարդկային ոճիր»¹¹:

Հակահայ գործողությունները ղեկավարել են սկզբում Ադր. ԽՍՀ ՆԳՆ և ՊԱԿ-ի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ¹², այնուհետև ադրբեջանական ուժային կառույցների ղեկավարները (այդ առումով հատկանշական է 1992 թ. փետրվարի 8-ին Ադրբեջանի ազգային անվտանգության խորհրդի նիստում ընդունված գաղտնի որոշումը, որով հստակ հանձնարարություններ են տրվել պաշտպանության նախարար Թ. Մեհտիևին, ներքին գործերի նախարար Թ. Քերիմովին, ազգային անվտանգության նախարար Ի. Հուսեյնովին, ՊՆ գլխավոր շտաբի պետ Շ. Մուսանին և պետական այլ պաշտոնյաների)¹³:

Հայտնի է, որ Ադր. ԽՍՀ ՊԱԿ-ը 1990 թ. վերջերին ծրագրել էր հայ անվանի հասարակական-քաղաքական որոշ գործիչների սպանություններ¹⁴, իսկ արդեն 1991 թ. նոյեմբերի 1-ից, երբ ադրբեջանական նախկին ՊԱԿ-ի հիման վրա ստեղծվեց Ադրբեջանի ազգային անվտանգության նախարարությունը (ԱԱՆ) և նախարար նշանակվեց Հուսեյնով Իլհուսեին Փիրհուսեյն օղլին, հայ ժողովրդի դեմ հետախուզական-քայքայիչ գործողություններն ու ակաբեկչական ակտերը նոր թափ ստացան (ԱԱՆ-ն թե՛ կառուցվածքային, թե՛ կադրային ու գործառույթային լուրջ փոփոխությունների ենթարկվեց հատկապես սկսած

⁸ Տե՛ս **Բ. Ուլուբաբյան**, Արցախի պատմությունը, Եր., 1994, էջ 75:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 318:

¹⁰ <http://www.youtube.com/watch?v=XvC9Qr8fBN4>

¹¹ <http://www.aztagdaily.com/archives/175120>

¹² Տե՛ս **Чобанян С.**, նշվ. աշխ., էջ 36-44:

¹³ Տե՛ս **Мелик-Шахназарян Л.** Агрессия Азербайджанской республики очертила границы Республики Арцах, Եր., 2014, էջ 51-53.

¹⁴ Տե՛ս **Кривоусков В.**, նշվ. աշխ., էջ 65:

1993 թ., երբ երկրի ղեկավարումն անցավ Հեյդար Ալիևին)¹⁵: Մասնավորապես, ՀՀ քաղաքացիներ Ն. Շիրինյան, Է. Ֆիլկովը, Ա. Գասպարյանը, Ա. Մազինը հավաքագրվել և օգտագործվել են Ադրբեջանի հատուկ ծառայությունների կողմից՝ ՀՀ և ԼՂՀ դեմ ուղղված հետախուզական-քայքայիչ գործունեություն իրականացնելու նպատակով: Ն. Շիրինյան առաջադրանք է ունեցել ՀՀ և ԼՂՀ ռազմական պոտենցիալի վերաբերյալ տեղեկատվություն հավաքելուց զատ պայթեցում իրականացնել «Էրեբունի» հյուրանոցում¹⁶:

Ադրբեջանի ռազմական հետախուզության նախկին աշխատակից Ալեքսեյ Հեյդարովը Իսմայիլովը, իր իսկ խոստովանությամբ, 1991-1995 թթ. անձամբ կազմակերպել և իրականացրել է մի շարք ահաբեկչական գործողություններ ինչպես Հայաստանի տարածքում, այնպես էլ Վրաստանում և ՌԴ Ստավրոպոլի ու Կրասնոդարի երկրամասերում: Մասնավորապես՝ նա մշակել և իրագործել է Վրաստանից Հայաստան մուտք գործող գազամուղի պարբերական պայթեցումները (ընդհանուր թվով՝ 13), 1993 թ. կազմակերպել է 30 կգ տրոտիլ տեսակի պայթուցիկ նյութ Երևան տեղափոխելու և այն «Էրեբունի» հյուրանոցում տեղադրելու գործողությունը, 1992 թ. ՌԴ Ստավրոպոլի և Կրասնոդարի երկրամասերում հակահայկական սադրիչ բնույթի թռուցիկների օգտագործմամբ ձեռնարկել է «դիվերսիոն հատուկ միջոցառումներ»՝ ՌԴ հարավային այդ շրջաններում բնակվող հայերի ու կազակների միջև ազգամիջյան թշնամանք սերմանելու, այդ հողի վրա բախումներ հրահրելու նպատակով: Կուբանում և Ստավրոպոլի երկրամասում Իսմայիլովը կազակների անունից կազմակերպել է հայկական երկու գրասենյակների, իսկ հետագայում՝ հակահայկական դիրքորոշում ունեցող «Կուբանսկիե կուրիեր» թերթի խմբագրության պայթեցման գործողությունները ԱՍԱԼԱ-ի անունից: Նրա խոստովանությամբ, 1994 թ. Ադրբեջանի հատուկ ծառայությունները ծրագրել էին պայթեցնել նաև Երևանի կառավարական շենքերի համալիրը և մտադրություն են ունեցել օգտագործել հատուկ այդ նպատակի համար պատրաստված երկտակ հատակ ունեցող բենզատար, որում տեղադրվել է 3 տոննա տրոտիլ: 1992 թ. սեպտեմբերի 10-ին ՌԴ Կրասնոդարի երկրամասի Կրոպոտկինո քաղաքի «Կավկասկայա» երկաթուղային կայարանի ՆԳ տրանսպորտային միլիցիայի աշխատակիցների կողմից անցկացված ստուգումների ժամանակ Բաբու-Մոսկվա գնացքի թիվ 12 վագոնի ուղեկցորդ Նիզամի Իսկանդերովը Ալիևի մոտ հայտնաբերվել և առգրավվել էին հակահայկական բովանդակությամբ սադրիչ բնույթի մեքենագիր ու ձեռագիր 13 հազար անանուն թռուցիկներ:

Ադրբեջանի հատուկ ծառայությունները ահաբեկչական գործո-

¹⁵ Տե՛ս <http://mtn.gov.az/az/pages/57-0.html>

¹⁶ Տե՛ս **Ա. Թումոյան**, Հայաստանի անվտանգության մարմինների պատմության ուրվագծեր, Եր., 2009, էջ 42-44:

ղությունների թատերաբեմ էին դարձրել Վրաստանի և ՌԴ տարածքները, ուր այդ տարիներին պարբերական էին գնացքների, ավտոտրանսպորտային միջոցների, երկաթուղային գծերի, կամուրջների գազախողովակաշարերի պայթեցումները, ազգամիջյան թշնամանքի բորբոքումը, ինչպես նաև հայազգի քաղաքացիական անձանց առևանգումներն ու սպանությունները¹⁷:

1988-91 թթ. Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականության իրականացման ռազմական ուղղությունը ստանձնեց ադրբեջանական ՕՍՕՆ-ը (Отряд милиции особого назначения): Լեռնային Ղարաբաղի և հարակից շրջանների ադրբեջանցիներից զինված ջոկատների կազմավորումը Ադրբեջանում սկսվել է 1990 թ. վերջերին, թեև դեռևս 1980-ական թթ. սկզբներին Արցախի և Նախիջևանի ադրբեջանական բնակչությունն սկսել էր մեծ քանակությամբ գեներ գնել (հիմնականում որսորդական)՝ անտեսելով անգամ բարձր գները: 1986-87 թթ. Հայաստանին սահմանակից և Արցախի ադրբեջանական խոշոր բնակավայրերում արդեն կազմավորվել էին ՕՍՕՆ-ի ջոկատներ: Գրեթե յուրաքանչյուր գյուղում կար ՕՍՕՆ-ի ստորաբաժանում, իսկ շրջանային կենտրոններում տեղակայված էին գումարտակները՝ համապատասխան սպառազինությամբ ու մարտական տեխնիկայով¹⁸: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ ադրբեջանական իշխանությունները վաղորոք էին ծրագրել գեներ կիրառել հայ բնակչության նկատմամբ և անգամ նախապատրաստվում էին ռազմական գործողությունների (պատմությունը ցույց է տվել, որ նման դեպքերում ադրբեջանական իշխանությունները մշտապես գործել են թուրքական իշխանությունների անմիջական կամ միջնորդավորված հրահանգներով: Դրա վառ ապացույցն այն է, որ 1990 թ. հունվարի 7-ին Ադրբեջանական ԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Մուրադիբովը մեկնել է Թուրքիա և հանդիպում ունեցել Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալի հետ¹⁹, որից ընդամենը օրեր անց՝ հունվարի 12-20-ը, տեղի ունեցան Բաքվի հանրահայտ դեպքերը): Արդեն 1991 թ. հունվարի 22-ին ապօրինաբար կազմավորված Շուշիի հեռուստակայանը հեռարձակեց քաղաքում անցկացված ցույցից կադրեր, որտեղ ժողովրդական պատգամավորների շրջանային խորհրդի գործադիր կոմիտեի նախագահը ներկաներին կոչ էր անում երդվել, թե կանեն ամեն ինչ, որ Լեռնային Ղարաբաղում ոչ մի հայ չմնա: Ցույցի մասնակիցներից մի քանի հազար մարդ պատրաստակամությամբ երդվեց, և սկսվեց զինված ջոկատների հավաքագրումը, որոնց կազմավորումը սկզբնական շրջանում օրինականացվեց Ադրբեջանական ԽՍՀ ՆԳՆ-ի և ՕՍՕՆ-ի հաստիքացուցակի ընդլայնմամբ: 1991 թ.

¹⁷ Տե՛ս <http://armenpress.am/arm/print/418188/>

¹⁸ Տե՛ս «02 շաբաթաթերթ», 17.01.2014 թ., թիվ 1, էջ 15:

¹⁹ Տե՛ս **Чобанян С.**, նշվ. աշխ., էջ 17:

սկզբին Ադրբեջանի ՕՍՕՆ-ի թվակազմը Լեռնային Ղարաբաղում կտրուկ աճեց: Ադրբեջանի ՆԳ նախարար Մ. Ասադովը փետրվարի 3-ին հանրապետական հեռուստատեսությամբ պաշտոնապես հայտարարեց, որ «Լեռնային Ղարաբաղի ողջ տարածքում տեղակայված են Ադրբեջանի ՆԳՆ ՕՍՕՆ-ի 10 հազար զինծառայողներ: Օրերս այդ թիվը կաճի ևս 600 մարդով... Մենք ծրագրում ենք նրանց թիվը ԼՂԻՄ-ի ադրբեջանական գյուղերում հասցնել մինչև 5000 և ավելի... Մտնել Ղարաբաղ և գրավել այն՝ զուտ տեխնիկական խնդիր է...»²⁰:

Ավելի վաղ՝ դեռևս անցյալ դարի 60-ական թթ. սկզբից, ԼՂԻՄ-ում և հարակից շրջաններում ազատորեն գործում էին հատուկ պատրաստված, այսպես կոչված, ադրբեջանական «գողական» կազմավորումներ: Ի դեպ, դրանց աշխուժացման հարցում միանշանակ մեծ էր ու առանձնահատուկ Ադր. ԽՍՀ ՊԱԿ-ում Հեյդար Ալիևի դերը: Բանդիտական այդ կազմավորումները գործում էին սկզբում տարանջատ, բայց Ալիևի՝ ՊԱԿ-ի նախագահի տեղակալ, մանավանդ նախագահ աշխատած տարիներին հանդես էին գալիս իբրև «օրենքով գողեր»: Այս խմբերը տեղերում ղեկավարում էին դպրոցի տնօրեններ, կուսշրջկոմի պատասխանատու աշխատակիցներ, շրջանային միլիտետներ, դատախազներ, իսկ դրանց թիկունքում կանգնած էին հանրապետական մասշտաբի ղեկավար այրեր, մանավանդ ՊԱԿ-ի, ՆԳՆ-ի, կառավարության և Ադր. ԿԿ կենտկոմի ղեկավար աշխատողներ: Հենց այդ խմբավորումներն էլ սերմանում էին հայատյացություն և նախապատրաստում հայոց ջարդեր:

Շուշիում գտնվող բանաստեղծ Վազիֆի բետոնե դամբարանը պատրվակ դարձնելով՝ Բաքուն ամեն տարի իսլամական երկրներից հրավիրում էր ծայրահեղականության ու ահաբեկչության բնագավառում փորձված «մասնագետների» և կազմակերպում նրանց գաղտնի հանդիպումները հայատյացությամբ դաստիարակված ադրբեջանական ահաբեկչական խմբերի հրամանատարների հետ: Վերջիններս, անհրաժեշտ հրահանգներ ու միջոցներ ստանալով, ավելի էին սաստկացնում աստելությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ: ԼՂԻՄ-ի պետական անվտանգության վարչության աշխատակիցները երբեմն գաղտնի իրազեկում էին Կենտրոն, որ Թուրքիայից եկած «Գորշ գայլերի» պատվիրակները սովորաբար չեն մասնակցում «վազիֆյան ընթերցումներին», այլ ադրբեջանցիների ուղեկցությամբ մեկնում են Կիրովաբադ և Ադդամ՝ հանդիպելու տեղի ադրբեջանցի ահաբեկիչների և գողական խմբավորումների ներկայացուցիչների հետ: Ժամանակին այս մասին Մոսկվա ծավալուն նամակ է գրել ԼՂ կուսմարզկոմի հատուկ բաժնի

²⁰ Մ. Աղաջանյան, Է. Ասատրյան, Ս. Մինասյան, Ադրբեջանն ընդդեմ Ղարաբաղի ժողովրդի. Ագրեսիայի իրավաքաղաքական հետևանքները և դրանց ազդեցությունը տարածաշրջանային անվտանգության հեռանկարների վրա, Եր., 2007, էջ 126:

վարիչ, ՊԱԿ-ի գնդապետի այրի, լուսահոգի Քնարա Մուսայելյանը: Գողական այս կազմավորումներին հանձնարարված էր հայության շրջանում կազմակերպել ահաբեկչություններ, սպանություններ, հայկական տնտեսություններին պատկանող արտադրական շենքերի ավերումներ, հրկիզումներ, ավտովթարներ, անասնագողություններ և այլ հանցագործություններ:

Իրավիճակը և գործունեության մեթոդները բնականաբար փոխվեցին Ղարաբաղյան շարժման ալիքին զուգընթաց: Ադրբեջանի ղեկավարները նորամուծություններ մտցրին գողական-ահաբեկչական այս կազմավորումների ծրագրերում, և նրանք ընդգրկվեցին հատուկ ջոկատների, օժոնականների զինված խմբավորումների մեջ՝ փորձելով ծածկել վերջիններիս գործողություններն օրինականության շղարշով: 1991 թ. սեպտեմբերի 5-ին Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարության ստեղծումից և երկրի խորհրդարանի կողմից Ադրբեջանի ազգային բանակ ստեղծելու մասին հոկտեմբերի 9-ին ընդունված որոշումից հետո սկսեցին կազմավորվել կանոնավոր զորամասեր, որոնցում բավականին մեծ տոկոս կազմեցին ինչպես հանցավոր անցյալով մարդիկ, այնպես էլ նորաթուխ քրեական տարրերը: Ադրբեջանի իշխանությունները 1992 թ. յուրատեսակ «համաներում» հայտարարեցին հարյուրավոր բանտարկյալների, որոնք ցանկություն էին հայտնել «կամավոր» մասնակցելու Լեռնային Ղարաբաղում ծավալվող ռազմական գործողություններին: Հատկապես մեծաքանակ հանցագործներ են ծառայել Ադդամի ադրբեջանական զորամասերում: Իսկ վայրագ գործողությունները համակարգելու համար Բաքվից Ղարաբաղ էին ուղարկվել ավելի փորձառու, արտասահմանյան ահաբեկչական որջերում մարզված տասնյակ «հրահանգիչներ», որոնք հասցրել էին սերտ կապեր հաստատել թուրքական «Գորշ գայլեր», արաբական «Համաս» և աֆղանական մոջահեդների կազմավորումների հետ²¹: Նորագույն տարբեր զինատեսակներով և պայթուցիկ միջոցներով զինված՝ նրանք սկսեցին լայնածավալ հարձակումներ գործել հայկական գյուղերի, տնտեսությունների վրա: Սպանում, պատանդ էին վերցնում հայ անասնապահներին և անտեր մնացած հոտը, նախիրը քշում-տանում էին ադրբեջանական շրջաններ: Ճանապարհներին գրավում էին հայերին պատկանող ավտոմեքենաները, զինված հարձակում գործում ավտոբուսների վրա, գնդակահարում ուղևորներին: Միաժամանակ ավերում, հրդեհում էին հայերին պատկանող այգիները, հացահատիկի արտերը, որպեսզի դարաբաղցիներին նետեն սովի ճիրանները: Այնուհետև ավելի կատարելագործված ու դաժան կերպով կտտանքների էին ենթարկում տեղի՝

²¹ Տե՛ս **Շ. Մկրտչյան**, Լեռնային Ղարաբաղ, Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան, Մտեփանակերտ, 2003, էջ 137:

աչքի ընկնող հայ ղեկավարներին, մտավորականներին, աներևակայելի գլխագին պահանջում գերեվարվածների հարազատներից, զարհուրելի խոշտանգումների ենթարկում անմեղ մարդկանց՝ կադրային աշխատողների, մտավորականների, երեխաների, ծերերի: Եվ այս չարանենգ արարքները Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության դեմ ուղղված ահաբեկչական ծրագրված գործողությունների մի օղակն էին միայն, որոնք առավել համակարգված ու մեծ թափով շարունակվեցին ամբողջ Ադրբեջանի հայաբնակ շրջաններով մեկ²²: Մի բան հստակ է. Ադրբեջանում և Ղարաբաղում հայության նկատմամբ իրականացված ահաբեկչությունները, սպանությունները, տեղահանությունները ունեին քաղաքական, ազգայնամոլական բնույթ և Ղարաբաղը Նախիջևանի օրինակով հայերից մաքրելու հայաստաց քաղաքականության շղթայի շարունակությունն էին, ինչը լայն առումով տեղավորվում է Հայոց ցեղասպանության շարունակության համատեքստում:

1992 թ. ադրբեջանական հատուկ ծառայություններն ու կառավարական ուժերը սկսեցին հակամարտությանը մասնակից դարձնել վարձկանների (այդ թվում՝ աֆղան մոջահեդների ու չեչեն գրոհայիների): 1993 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին ղարաբաղյան ճակատի բոլոր տեղամասերում ռազմական գործողություններին արդեն մասնակցում էին 1500 մոջահեդներ, որոնց հատուկ օգտագործում էին հետախուզական-դիվերսիոն գործողություններում, առաջապահ գրոհային ստորաբաժանումներում, ինչպես նաև ադրբեջանական բանակի թիկունքում արգելափակիչ ջոկատներ ձևավորելու նպատակով: Աֆղան վարձկանները նախքան ռազմական դիրքեր ուղարկվելը հավաքվում էին Գերան և Էրզի բնակավայրերի ուսումնական կենտրոններում: Ադրբեջանի ԶՈւ կազմում նրանք հաշվառված էին որպես «հատուկ համակազմ», իսկ ռազմական ստորաբաժանումներում գրանցված էին «A ջոկատ» անվան տակ: Աֆղան վարձկանների ընդհանուր հրամանատարությունը իրականացնում էր ծագումով տաջիկ «գեներալ» Սամունը: Մյուս հրամանատարներից էին Վահադուլլան, Ախիջերին, Վազերին, Խոջա-Մալիքը: 1994 թ. զինադադարի կնքումից հետո, օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին, աֆղանական վարձկանները Իրանով դուրս բերվեցին Ադրբեջանից²³: Կան ղարաբաղյան ռազմաճակատում աֆղանցի վարձկանների մասնակցությունը հաստատող բազմաթիվ փաստեր ու իրեղեն ապացույցներ՝ նկարներ, արաբատառ թերթեր, գրականություն, քարտեզներ, նոթատետրեր: Պահպանված է նաև Ադրբեջանի ՊՆ ղարաբաղյան ռազմաճակատի շտաբի պետի՝ 15-ը օգոստոսի 1993 թ. գրությունը՝ ուղղված թիվ 160 զորամասի հրամանա-

²² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 135-138:

²³ Տե՛ս Մ. Աղաջանյան, Է. Ասատրյան, Ս. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 124:

տարին՝ 522 հոգուց կազմված «աֆղանցիներին» ընդունելու վերաբերյալ, ինչպես նաև 1994 թ. ապրիլի 22-ին Հ. Ալիևի և ճակատի հրամանատարներից մեկի միջև տեղի ունեցած ռադիոգրույցի վերջնական քաղվածքը, որտեղ վերջինս հայտնում է, թե խնդիր է ունեցել աֆղանցիների, մասնավորապես նրանց հրամանատար Վահադուլլահի հետ²⁴: Աֆղան վարձկանների շարքերում եղել են նաև «վահաբիստ-մարտիկներ»²⁵ :

1992-1993 թթ. հիմնականում Մարտակերտի և Ադդամի ուղղությամբ գործում էին չեչեն վարձկանների մի քանի առանձին ջոկատներ, որոնք գլխավորապես իրականացնում էին հետախուզական-դիվերսիոն առաջադրանքներ: Ռեզիստանտ գործողությունների ակտիվ փուլի հենց սկզբից ադրբեջանական բանակի կազմում կռվում էին մեծ քանակությամբ ռուս և ուկրաինացի վարձկաններ, դիպուկահարներ, որոնք ծառայում էին բոլոր զորատեսակներում՝ ցամաքային զորքերից մինչև ավիացիա: Հենց սլավոնական վարձկաններն էին սպասարկում ադրբեջանական բանակի առավել բարդ տեխնիկան: 1994 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին Ռուսաստանից և Ուկրաինայից Ադրբեջան ժամանեց վարձկանների մի մեծ խումբ, որի օգնությամբ ադրբեջանական ռազմական հրամանատարությունը ԼՂՀ պաշտպանության բանակի թիկունքում ապրիլին պլանավորել էր իրականացնել օդադեսանտային «Էդելվեյս» լայնածավալ օպերացիան: ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության գնահատականներով՝ ադրբեջանական բանակի կազմում դարաբաղյան ճակատի մարտերում մասնակցած ռուս և ուկրաինացի վարձկանների ընդհանուր թիվը ավելի քան 5 հազար էր²⁶:

Ղարաբաղյան շարժման հենց սկզբնական փուլից սկսած՝ ադրբեջանական իշխանություններին տարատեսակ օժանդակություն է ցույց տվել Թուրքիան: Չենքի ու հանդերձանքի մատակարարմանը զուգահեռ՝ թուրքական կողմը Թուրքիայի և Ադրբեջանի տարածքներում գործող ռազմական ուսումնարաններում նախաձեռնեց ադրբեջանցի սպաների և հատուկ ջոկատայինների ուսուցման կազմակերպումը: Արդեն 1992 թ. հունվարին Ադրբեջանի նախագահ Ա. Մութալիբովի՝ Թուրքիա կատարած պաշտոնական այցի ժամանակ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց թուրքական ռազմական ուսումնարաններում ադրբեջանցի սպաների վերապատրաստման վերաբերյալ²⁷: Նույն թվականի մարտին Ադրբեջանի վարչապետ Հ. Հասանովը պաշտոնական ուղեր-

²⁴ Նյութերը պահպանվում են ՀՀ անվտանգության մարմինների պատմության թանգարանում:

²⁵ Гусейн-заде Р. Религия и политика: Взаимоотношения на Азербайджанском фоне, «Центральная Азия и Кавказ», журнал социально-политических исследований, Швеция, 2004, 3 (33), с.158.

²⁶ Տե՛ս Մ. Աղաջանյան, Է. Ասատրյան, Ս. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 124:

²⁷ Տե՛ս Демоян Г. Турция и Карабахский конфликт. <http://armenianhouse.org/demoyan/turkey/ch4.html>

ձով դիմել է Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալին և վարչապետ Ս. Դեմիրելին՝ «ակնկալելով եղբայրների և բարեկամների կողմից անհետաձգելի օգնություն»²⁸: Միննույն ժամանակ, Ադրբեջանում՝ Գաբալայի ռադիոլուրացիոն բազայի տարածքում, թուրքական ռազմական հրահանգիչները սկսել էին 450 ադրբեջանցի զորակոչիկների ուսուցումը: Ղարաբաղյան ճակատներում թուրքական առանձին ջոկատների անմիջական մասնակցությունից բացի, թուրքական բանակի շուրջ 150 բարձրաստիճան սպաներ, այդ թվում՝ պահեստի 10 գեներալներ, 1992 թ. սկզբին մասնակցել են ռազմական գործողությունների մշակմանը և ադրբեջանական բանակի գրոհային ու դիվերսիոն ստորաբաժանումների ուսուցմանը: Ա. Էլչիբեյի ռազմական խորհրդական դարձավ թուրք գեներալ Յաշար Դեմիրբուլաքը, որը հետագայում ընդգրկվեց Ադրբեջանի անվտանգության խորհրդի կազմի մեջ²⁹:

Իր գործունեությունը բավականին ակտիվացրեց նաև Թուրքիայի հիմնական հատուկ ծառայություններից մեկը՝ Ազգային հետախուզական կազմակերպությունը (MIT), որը սերտորեն համագործակցում էր «Գորշ գայլեր» թուրքական ծայրահեղ ազգայնական կազմակերպության ադրբեջանական բաժանմունքի հետ: «Գորշ գայլերն» Ադրբեջանում ունեին օրինական կարգավիճակ: Այստեղ կազմակերպությանն անդամակցում էր շուրջ 15 հազար մարդ, ընդ որում՝ նրանք բոլորը զենք ունեին՝ ծառայելով ինչպես բանակում և ՆԳՆ-ում, այնպես էլ զինված անկախ կազմավորումներում³⁰: Հօգուտ Ադրբեջանի հետախուզություն իրականացնելուց բացի, MIT-ը Բաքվի մերձակայքում գտնվող «Նասուսնայա» ռազմական օդակայանում ուսումնական կենտրոն էր («Գարահեյրաթ») ստեղծել ադրբեջանական դիվերսիոն-հետախուզական ջոկատներ պատրաստելու համար: Այդտեղ մարզվել և 1992 թվականից հետախուզական խումբ է ղեկավարել Դիլիամ Ասկերովը³¹, որը 2014 թ. հուլիսին դիվերսիոն-հետախուզական գործողություն իրականացնելու նպատակով ներթափանցել էր ԼՂՀ տարածք և ձերբակալվել ԼՂՀ իրավապահ մարմինների կողմից: Բացի այդ, Թուրքիայի հետախուզական ծառայության նախկին գործակալ, Ադրբեջանի ՊԱԿ-ի նախկին աշխատակից Նևրուզ Հասանօղլուի առաջարկով կրկին Բաքվի մերձակայքում հիմնվում է մեկ այլ ռազմական ճամբար՝ «Ռուզգար» (քամի) անվամբ, որտեղ, բացի զինավարժություններից, դասավանդում էին նաև դիվերսիայի տակտիկա: Ն. Հասանօղլուն դեռևս Ադրբեջանի ՊԱԿ-ում աշխատելու տարիներից է աչքի ընկել պանթուրքական հայացքներով:

²⁸ Տե՛ս Մ. Աղաջանյան, Է. Ասատրյան, Ս. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 131:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 132:

³⁰ Տե՛ս Демоян Г., նշվ. աշխ.:

³¹ Տե՛ս İsmayilov Ziyəddin Şura oğlu, Kəlbəcərə tək getmə, ata («Քելբաջար միայնակ մի գնա, հայրի կ», ադր.), <http://www.misra.az/other/4131-klbcr-tk-getm-ata-balgq-gg.html>

1988-1989 թթ. Թուրքիայից և այլ երկրներից եկած կամավորներից ստեղծել է «Բողոքուրթ» կոչվող զինված հրոսակախումբը, որն ակտիվորեն մասնակցել է Բաքվում տեղի ունեցած հայկական կոտորածներին³²:

1988 թ. Ղարաբաղյան շարժումից սկսած՝ պանթուրքիստական կազմակերպությունները և թուրքական հետախուզությունը Կովկասի էթնիկ փախստականներից արագացված կարգով սկսեցին ձևավորել ազգային-ծայրահեղական կառույցներ՝ ԽՍՀՄ-ի, այնուհետև ԱՊՀ երկրների և Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու նպատակով: 1988-1990 թթ. Սումգայիթում և Բաքվում հայ բնակչության ջարդերի անմիջական կազմակերպիչներից էին թուրքական «Գորշ գայլերի» էմիսարները և Թուրքիայի պաշտպանության նախարարության հետախուզության գլխավոր վարչությունը: Պանթուրքիստներն անմիջական մասնակցություն ունեցան նաև Ադրբեջանի ազգային ճակատի ձևավորմանը:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո՝ 2-3 տարվա ընթացքում, Ադրբեջանի տարածքում թուրքական հետախուզության ակտիվ մասնակցությամբ ստեղծվեցին ընդհանուր առմամբ 32 ռազմական հատուկ ուսումնական կենտրոններ³³, ռազմական ճամբարներ և բազաներ: «Գորշ գայլեր» կազմակերպության հիման վրա խոշոր ուսումնական կենտրոն է գործել նաև Ադրբեջանի Ապշերոնի շրջանի Պոզդեկ ավանի շրջակայքում: Այստեղ պատրաստվել են ավելի քան 2 հազար զինյալներ, որոնք մասնակցել են Ղարաբաղյան, չեչենական, արխազական ռազմական հակամարտություններին: Այդ ճամբար հաճախակի այցելում էր չեչեն գրոհայինների պարագլուխներից Շամիլ Բասանը³⁴:

1994 թ. վերջերին թուրքական պատվիրակության՝ Իսրայել կատարած այցի ժամանակ, որին մասնակցում էին Թուրքիայի հատուկ ծառայությունների ներկայացուցիչներ, ԱԳՆ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, պաշտպանության նախարարության աշխատակիցներ, հայտարարվել է, թե Անկարան մտադիր է շարունակել ֆինանսական, նյութական և ռազմական օգնություն ցուցաբերել Ադրբեջանին: Ի դեպ, Ադրբեջանին մատակարարվող ռազմամթերքը տարբեր մասնավոր ընկերությունների անվան տակ որպես սննդամթերք տեղափոխվել է նաև Վրաստանի տարածքով³⁵: 1992 թ. Ադրբեջանում հիմնվեց թուրք ռազմական խորհրդականների և հրահանգիչների ապարատ: Ադրբեջանի նախագահի ռազմական խորհրդական նշանակվեց թուրք գեներալ Քալաբայջին: Այդ ընթացքում Ադրբեջանում էին գտնվում Թուրքիայից ժամանած 450 ռազմական մասնագետներ, որոնց մեծ մասը ուղարկվել էր

³² Տե՛ս **Ա. Ավագյան**, Թուրք ազգայնամոլների գործունեությունն Ադրբեջանում 1990-1994 թթ., «Հայկական բանակ», 3 (49), Եր., 2006, էջ 53:

³³ Տե՛ս **Ализаде З.** Азербайджан. Конец второй республики, <http://southcaucasus.com/old/index.php?page=publications&id=2500>

³⁴ Տե՛ս http://www.bvahan.com/ArmenianWay/aw/igor_muradian/turk_azer/2.html

³⁵ Տե՛ս http://www.artsakhworld.com/igor_muradian/USA/3.2.html

Թուրքիայի հիմնական երկու հատուկ ծառայությունների՝ ազգային հետախուզական կազմակերպության և պաշտպանության նախարարության գլխավոր շտաբի հետախուզության գլխավոր վարչության կողմից: Թուրքական և ադրբեջանական հատուկ ծառայությունները Նախիջևանի Սադարակի շրջանում և Արծվաշենում ստեղծել էին նաև չեչեն զինյալների ճամբարներ, որոնք անմիջապես Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում, ինչպես նաև 1992 թ. ադրբեջանցիների կողմից գրավված Շահումյանի շրջանի գյուղերում տեղակայելը վկայում էր Հայաստանի դեմ ուղղված հատուկ ծրագրված գործողությունների մասին³⁶:

Այսպիսով, 1988-1994 թթ. հայ ժողովրդի նկատմամբ ադրբեջանական հատուկ ծառայությունների կողմից կազմակերպված կամ դրանց անմիջական մասնակցությամբ իրականացված ահաբեկչական ակտերը, սպանությունները, տեղահանությունները, վայրագությունները, դիվերսիոն-հետախուզական գործողությունները միանշանակ կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանության շարունակություն, մանավանդ որ դրանք հրահանգավորվել ու ուղղորդվել են Թուրքիայի համապատասխան ծայրահեղական ու ազգայնական կառույցների կողմից:

Բանալի բառեր – *պետականորեն կազմակերպված կոտորածներ, ազգային խտրականություն, դիվերսիոն գործողություններ, Արցախյան հակամարտություն, հակահայ քաղաքականություն*

ТИГРАН ДАВИТАВЯН – Антиармянская деятельность азербайджанских спецслужб в 1988–1994 гг. – В статье на фактическом материале рассматривается антиармянская политика, которую Азербайджан проводил против населения Армении и Нагорного Карабаха и которая проявлялась в терактах, убийствах, депортации, диверсиях и т. д. Эти действия квалифицируются как продолжение Геноцида армян, тем более что в них явственно просматривался турецкий почерк и непосредственное участие турок в организации, инструктаже и руководстве ими.

Ключевые слова: *организованная на государственном уровне резня, национальная дискриминация, диверсионная деятельность, Арцахский конфликт, антиармянская политика*

TIGRAN DAVITAVYAN – The Anti-Armenian Activity of Special Services of Azerbaijan in 1988-1994. – The article presents the facts of anti-Armenian policy against Armenia and Nagorno-Karabakh adopted and implemented by Azerbaijan in 1988-1994 the manifestations of which were terroristic operations, murder, deportation, vandalism, sabotage, etc. The author considers these facts to be the continuation of the Armenian Genocide since the Turkish manner of acting and their direct presence in organizing, instructing and guiding these actions are obvious.

Key words: *a state-organized massacres, ethnic discrimination, diversions, the Nagorno-Karabakh conflict, anti-Armenian policy*

³⁶ Տե՛ս http://www.bvahan.com/ArmenianWay/aw/igor_muradian/turk_azer/2.html